ไตรวุฒิ

เจริญ ๓ ประการ

ธรรมบรรณาการที่ระลึก

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระวุฒิศาสตรเนติญาณ

(ส่าน โชติกเสถียร)

ที่เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๐๗

คำนำ

เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวุฒิศาสตรเนติญาณ (ส่าน โชติกเสถียร) คณะเจ้าภาพผู้เป็นบุตรได้มาขอเรื่องธรรม เพื่อพิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน และเป็นธรรมบรรณาการอุทิศส่วนกุศล แก่บิดาผู้เป็นบุพพการีของตน ด้วยความกตัญญูกตเวที ตามวิสัยของสัตบุรุษผู้นับถือพระพุทธศาสนา จึงได้เลือกเรื่อง "ไตรวุฒิ" นี้ ให้จัดพิมพ์ขึ้นตามประสงค์ ด้วยเห็นว่าเป็นเรื่องที่เหมาะสมสอดคล้องกับนามคุณพระวุฒิศาสตรเนติญาณ ซึ่งเป็นผู้เจริญด้วยคุณธรรมคือ ศรัทธา ศีล และปัญญาครบถ้วน เคยบวชเรียนในพระพุทธศาสนามาแล้ว เป็นบัณฑิตทั้งในทางโลกและทางธรรม

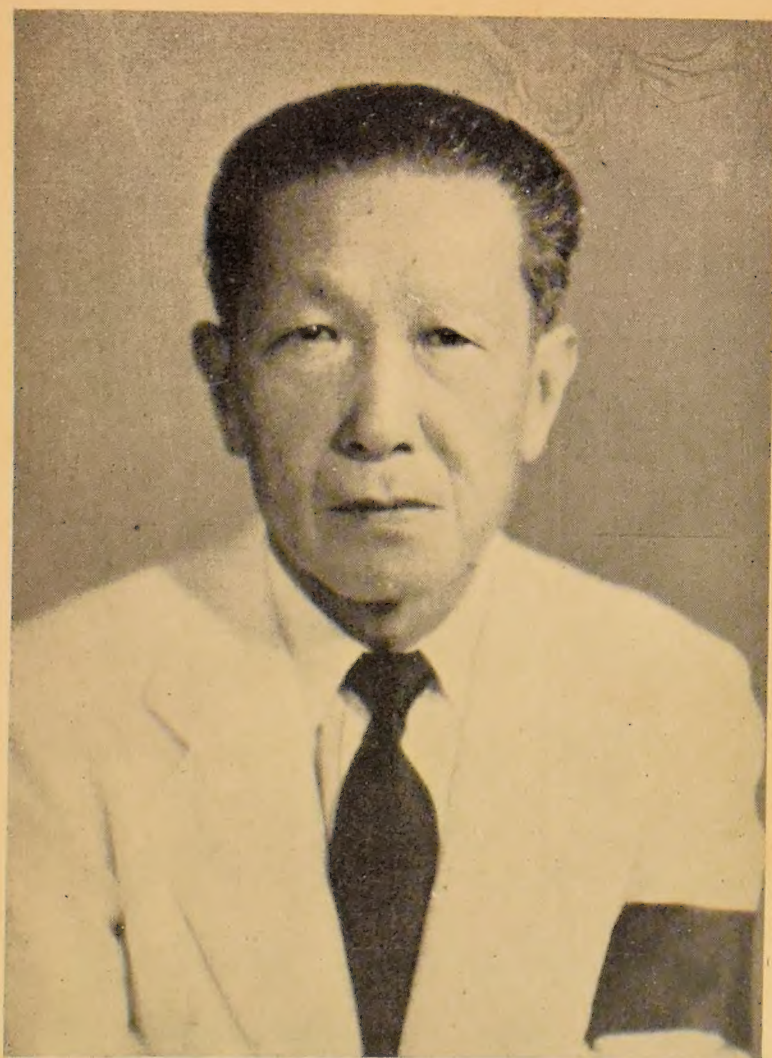
ขอกุศล ที่เกิดแต่ธรรมวิชาทานที่คณะเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลทั้งนี้ จงเป็นอุปถัมภกะปัจจัยอำนวยอิฏฐ-

วิบากสมบัติมนุญผล เป็นที่เจริญใจ แด่พระวุฒิศาสตร-เนติญาณ โดยควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ สมปณิธานปรารถนา ของคณะเจ้าภาพทุกเมื่อเทอญ ฯ

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์

(สมเด็จพระมหาวีรวงศ์)

วัดมกุฏกษัตริยาราม
๑๓ มกราคม ๒๕๐๗

พระวุฒิศาสตรเนติญาณ
(ส่าน โชติกเสถียร)

ชาตะ : ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖
มตะ : ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๖

อัตตประวัติ

ของ

พระวุฒิศาสตรเนติญาณ

ชาติภูมิ

พระวุฒิศาสตรเนติญาณ (ส่าน โชติกเสถียร) เป็นบุตรคนที่สองของ พระยารณไชยชาญยุทธ (สุข โชติกเสถียร) และคุณหญิงหุ่น เกิดเมื่อวันที่๑๐พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ตรงกับวันศุกรขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๕๕ ที่ตำบลวัดสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร มีพี่และน้องร่วมมารดารวม ๒ คน คือคุณหญิงสร้อย ชวกิจบรรหาร (ถึงแก่กรรม) และนายโสตถิ์ โชติกเสถียร และมีน้องต่างมารดาอีก ๒ คน คือ นางประยูร หงสเดช และนายมังกรแก้ว โชติกเสถียร (ถึงแก่กรรม) ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

การศึกษา

เมื่อเยาว์วัยได้รับการศึกษาที่โรงเรียนราชวิทยาลัย แต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ จบ ม. ๘ และวิชาขั้นต้นสำหรับเข้ามหาวิทยาลัย ได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานทุนส่วนพระองค์ไปศึกษาวิชาในประเทศอังกฤษแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ ในมหาวิทยาลัยเค็มบริดจ์ ได้รับปริญญา B. A. L. L. B. (CANTAB) *และได้เนติบัณฑิตอังกฤษ แล้วกลับมาสู่ชาติภูมิ สอบวิชากฎหมายไทยได้เป็นเนติบัณฑิต ได้เข้ารับราชการในกระทรวงยุติธรรม ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นผู้พิพากษาศาลแพ่ง ได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์เอก และบรรดาศักดิ์ เป็นหลวงวุฒิศาสตรเนติญาณ และเป็นอำมาตย์โท และเป็นพระวุฒิศาสตรเนติญาณในที่สุด รับราชการในกระทรวงยุติธรรมเป็นเวลา ๑๕ ปี จึงได้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมทะเบียนการค้า ในกระทรวงเศรษฐการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งอธิบดี*

กรมการขนส่ง กระทรวงคมนาคม และในที่สุดได้ย้ายไปรับราชการในตำแหน่งผู้อำนวยการท่าเรือกรุงเทพ ฯ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๐

ในชีวิตราชการของท่าน ได้รับใช้ประเทศชาติด้วยความซื่อตรงสุจริตตลอดมา จึงได้รับหนังสือชมเชยจากคณะรัฐมนตรีแห่งรัฐบาลสมัยนั้น และได้เคยเป็นกรรมการในวงงานราชการหลายแห่ง เช่นกรรมการสถานีวิทยุแห่งประเทศไทย กรรมการธนาคารออมสิน และกรรมการกองสลากกินแบ่งของรัฐบาลเป็นต้น

ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์

พ.ศ. ๒๔๖๓ ตติยจุลจอมเกล้า (สืบตระกูล)

พ.ศ. ๒๔๘๐ ตริตาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๘๓ ทวิยาภรณ์ช้างเผือก

บวชเรียน

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวง

วุฒิศาสตรเนติญาณ เป็นนาคหลวง อุปสมบทที่วัดพระ-ศรีรัตนศาสดาราม มีสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระศาสนโสภน จตุตสลุลมหาเถร วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทแล้ว จำพรรษาที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ได้ศึกษาพระธรรมวินัย ตามหลักสูตรของนวกภูมิ สอบได้ทุกวิชา

แต่งงาน

พระวุฒิศาสตรเนติญาณได้เข้าพิธีมงคลสมรสกับ ม.ร.ว. นวลสิริ ศรีธวัช ก่อนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระ-ราชทานน้ำพระพุทธมนต์ด้วยพระมหาสังข์ เป็นสวัสดิมงคลอันสูงยิ่ง มีบุตรชายคนหนึ่งได้ถึงแก่กรรมเสียเมื่ออายุยังไม่ถึงขวบปี และต่อมา ม.ร.ว. หญิงนวลสิริได้ถึงแก่กรรม จึงได้สมรสใหม่กับนางสาวเทียบ เอี่ยมรุ่งโรจน์ มีบุตรชาย ๒ คน คือ

๑. นายสถิล โชติกเสถียร สมรสกับนางสาวสวาสดิ์ ธัญญศิริ รับราชการธนาคารออมสิน

๒. นายสถิตย์ โชติกเสถียร สมรสกับนางสาวณิยวรรณ จารุศร ท่านมีหลานชายและหญิงรวม ๕ คน

พระวุฒิศาสตรเนติญาณ เป็นผู้หนักในเหตุผล ไม่อนุโลมตามใครง่าย ๆ ต่อมีเหตุผลสมควรจึงรับรองและอนุวัตรตาม ถ้าไม่เห็นด้วยเป็นต้องคัดค้านโดยเหตุผล นี้แสดงว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในยุติธรรม รักยุติธรรม จึงเป็นที่ไว้วางใจของทางราชการตลอดมา เป็นผู้มีชีวิตประวัติอันบริสุทธิ์งดงาม น่าเคารพนับถือตลอดชีวิต ได้บำเพ็ญตนสมกับที่ได้บวชเรียนแล้ว และสมกับที่ได้เป็นหมอกฎหมาย เป็นที่พึ่งของบรรดาญาติ และเป็นที่เคารพนับถือของบรรดาบุตรหลานทุกคน

บั้นปลายแห่งชีวิต

หลังจากออกจากราชการแล้วประมาณ ๔ ปี ท่านได้รับการผ่าตัดใหญ่ในโรงพยาบาล เพราะโรคกะเพาะอาหาร และได้เข้ารับการรักษาอีกเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ สุขภาพของท่านก็เริ่มทรุดโทรมลงโดย

ลำดับ จนถึงปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ก็ต้องเข้าโรงพยาบาลอีก เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม ๒๕๐๖ แล้วก็ได้ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ ศ. ๒๕๐๖ เวลา ๑๙.๐๐ น. สิริชนมายุได้ ๗๑ ปี ก่อนที่ท่านจะถึงแก่กรรมได้ขอดอกไม้ธูปเทียนมาจุดบูชาพระรัตนตรัยแล้ว สักครู่ก็ดับชีพไปด้วยอาการสงบ ไม่มีอาการหวั่นกลัวต่อความตายเลย นับว่าเป็นผู้กล้าหาญและมีสติสัมปชัญญะดีมาก น่านับถือและหาได้ยาก

ไตรวุฒิ

เจริญ ๓ ประการ

ของ

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดมกุฏกษัตริยาราม

ความเจริญนั้นใคร ๆ ก็ชอบ ทั้งในทางโลกและในทางธรรมต้องการความเจริญทั้งนั้น เพราะทำให้เรามีความสุขความสบาย ส่วนความเสื่อมไม่มีใครชอบ ไม่มีใครปรารถนา เช่น เสื่อมอายุ เสื่อมทรัพย์ เสื่อมสุข เสื่อมปัญญา เสื่อมความรักความนับถือ เสื่อมเกียรติ ไม่มีใครต้องการทั้งนั้น อายุยืน ทรัพย์สมบัติชื่อเสียงเกียรติคุณความรักความเคารพนับถือ เป็นฝ่ายเจริญ คือเจริญคุณ และเป็นที่ตั้งแห่งสมบัติทั้งหลายทั้งปวง คือว่าเป็นทางเจริญแห่งอายุ วณฺโณ สุขํ พลํ ชื่อเสียงเกียรติคุณความรักความเคารพนับถือทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว คนที่ต้องการอายุ วณฺโน สุขํ พลํ ต้องการ

ชื่อเสียงเกียรติคุณ ต้องการความรักความเคารพนับถือ จึงควรต้องการความเจริญด้วยคุณธรรม อันเป็นเหตุแห่งความเจริญส่วนที่ปรารถนาอื่น ๆ นั้น โดยนัยนี้เราจะเห็นว่าความเจริญในโลกก็ดี ความเจริญในธรรมก็ดี ต้องอาศัยเหตุ เหตุประการที่ ๑ นั้นก็คือความเชื่อ เพราะถ้าเราไม่เชื่อว่าอะไรจะเป็นทางเจริญ เราก็ไม่ทำ ถ้าเราไม่เชื่อว่าอะไรเป็นทางเสื่อม เราก็ไม่พยายามที่จะเว้นสิ่งนั้น เราเชื่อว่านี่เป็นทางเสื่อม ถ้าเราดำเนินหรือส้องเสพแล้วเราจะเสื่อม เราก็ไม่ส้องเสพ เราไม่ดำเนิน ถ้าเราเชื่อว่าทางนี้เป็นทางเจริญ เราดำเนินตามทางนั้นเราเจริญ เราก็ต้องทำ ทำด้วยความแน่ใจและวางใจ นี่แสดงให้เห็นว่าเชื่อนั้นเป็นสิ่งสำคัญที่นำให้เราทำทุก ๆ ทางทั้งทางที่ควรเว้นและทางที่ควรดำเนิน ความเชื่อก็มี ๒ คือ เชื่อผิดหรือเชื่อถูก ถ้าเชื่อผิดสำคัญผิดคือ ถ้าเห็นทางเสื่อมเป็นทางเจริญไป หรือเห็นทางเจริญกลายเป็นทางเสื่อมไป ก็พาให้เสื่อมทุกอย่างทุกประการ เพราะเมื่อเชื่อว่าทางเสื่อมเป็นทางเจริญก็ดำเนินทางเสื่อม เช่นเห็นว่าการพนันมีทาง

ที่จะรวยเร็ว แต่การพนันเป็นทางเสื่อมเป็นอบายมุข ไป
เล่นเข้าทรัพย์สมบัติก็มีแต่จะสิ้นเปลืองร่อยหรอไป เพราะ
การพนันเป็นการเสี่ยงโชค มีได้ก็มีเสีย ใช้เวลาให้หมด
เปลืองสิ้นไป คนที่มาร่วมวงการพนันนั้น สมมุติว่ามีทรัพย์
มาคนละ ๑๐๐ บาท หกคนรวมกันเป็นวงเงิน ๖๐๐ บาท
แล้วเล่นกันไป เงิน ๖๐๐ บาท นั้นก็หมุนเวียนผลัดเปลี่ยน
กันได้เสียอยู่เรื่อยไป ไม่มีเงินข้างนอกเข้ามาเพิ่มให้เป็น
กำไรเลย ถ้าคนหนึ่งได้รวย ๕๐๐ อีก ๕ คนนั้นก็จนหมด
นี่ก็แสดงให้เห็นว่า ความรวยของคน ๆ หนึ่งเป็นความเสื่อม
ของคนอีก ๕ คน เพราะฉะนั้น การพนันจึงไม่ใช่ทางเจริญ
เพราะผู้ที่ได้มา ๕๐๐ นั้น ก็ได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยก็
จะต้องเผื่อแผ่เจือจานเลี้ยงดูกันไปในวงพนัน แล้วก็ไม่มี
เหลือเท่าไร ถ้าเล่นได้จะเลิก เพื่อนเขาก็ว่าเอารัด
เอาเปรียบ ต้องทนเล่นกันไปเหนื่อยเท่าไรหิวเท่าไรก็ต้องทน
และก็ต้องบริจาคทรัพย์ที่มีอยู่ในตัวทุก ๆ คนเป็นค่าเลี้ยงดู
กัน เพราะฉะนั้น การพนันไม่ใช่ทางรวย เป็นทางเสื่อม
ไม่ใช่ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์

การพนันที่เขาเล่นกันนั้น เขาเล่นเพื่อสนุกเพื่อเป็นกีฬาพักผ่อนหย่อนใจ เอาการพนันเช่นไพ่มาเป็นสื่อแห่งสังคม ชวนเพื่อนฝูงที่รักใคร่สนิทสนมมาคุยกันหย่อนใจกัน มีเรื่องอะไรแปลก ๆ ก็เล่าสู่กันฟัง มีความรู้อะไรแปลก ๆ ก็มาเฉลี่ยกัน ถ้าถือว่าการพนันเป็นเพียงสื่อแห่งการสมาคมคบหา ไม่ได้มุ่งเพื่อรวย มีการยอมสละเพื่อความสนุกสนาน การพนันนั้นก็ไม่มีโทษ เพราะเท่ากับบริจาคทรัพย์ซื้อความรักความสนิทสนมคุ้นเคยความบันเทิงใจในวงพนัน ถ้าใครอยากจะเอาการพนันเป็นทางมั่งมีคนนั้นก็คิดผิด และเชื่อว่าเป็นทางมั่งมีก็เชื่อผิด นี้เป็นตัวอย่างอันหนึ่งแห่งความเชื่อในทางที่ผิด เชื่อในทางที่ถูกนั้นก็คือ เชื่อว่าการทำมาหากินในทางสุจริตในทางที่ชอบไม่เบียดเบียฬตัดรอนประโยชน์สุขของคนอื่นนั่นแหละเป็นทางเจริญ คือเจริญทรัพย์เจริญไมตรี ไม่สร้างสัตรูให้เกิดขึ้น

ทุกสิ่งทุกอย่างบันดามีในโลก บางสิ่งบางอย่างมีคุณโดยส่วนเดียว บางสิ่งบางอย่าง มีโทษโดยส่วนเดียว

บางสิ่งบางอย่างมีทั้งคุณทั้งโทษ เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุกคนจะต้องรู้ว่าอะไรเป็นคุณโดยส่วนเดียว อะไรเป็นโทษโดยส่วนเดียว อะไรเป็นทั้งคุณทั้งโทษ อาหารที่จะพึงบริโภคเข้าไปเลี้ยงร่างกาย โดยธรรมชาติของมันเป็นคุณ ถ้าบุคคลไม่รู้จักประมาณในการบริโภค บริโภคมากไปก็ให้โทษ คือท้องขึ้นท้องเฟ้อ ทรัพย์สมบัติที่มีไว้เพื่อบริโภคใช้สอย เช่นอาหารเป็นต้นนั้น ธรรมชาติของมันก็เป็นคุณ แต่ถ้าบุคคลไม่รู้จักใช้ไม่รู้จักรักษา ก็ให้โทษแก่ตัวผู้เป็นเจ้าของเอง นี่เป็นทั้งคุณทั้งโทษ แต่ธรรมชาติของสิ่งนั้น ๆ ไม่มีโทษ มีโทษเพราะเกี่ยวข้องกับคน ส่วนคุณธรรม เช่น ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา มีแต่คุณอย่างเดียวไม่มีโทษเลย เพราะนำให้เว้นชั่วประพฤติชอบ ให้เว้นเสื่อมประพฤติเจริญ สิ่งที่มีแต่โทษโดยส่วนเดียวก็คือการที่เป็นบาปเป็นอกุศลเบียดเบียนตนเบียดเบียนคนอื่นล้วนเป็นโทษทั้งนั้น การกีฬาทั้งในที่ร่มและในที่แจ้ง มีทั้งคุณทั้งโทษ แต่แท้ที่จริง ที่เป็นโทษก็เพราะผู้เล่นไม่รู้จักหลักของการเล่นนั่นเอง เช่นมุ่งแต่จะได้ ไม่ยินดีในความเสีย

เพราะการเล่นการแข่งขันการกีฬานั้น ย่อมมีได้มีเสีย มีแพ้ มีชนะ การเล่นก็เพื่อหัดจิตต์ใจให้รู้จักได้รู้จักเสีย เป็นเหตุทำใจให้เป็นนักกีฬาหรือเป็นนักเลง เมื่อเสียก็ยินดี พอใจในความชนะของผู้ได้ เมื่อได้ก็ไม่แสดงอาการดูถูกดูหมิ่นผู้แพ้ผู้เสีย แสดงให้เห็นอกเห็นใจว่า เราเล่นกันก็ต้องมีได้มีเสีย และแสดงความสามารถแสดงไหวพริบในเชิงเล่น เป็นการฝึกหัดให้มีไหวพริบ ให้มีใจเป็นนักกีฬาหรือใจเป็นนักเลง เมื่อเข้าใจเหตุผลดังนี้แล้ว การเล่นนั้นก็ไม่มีโทษ

ความเชื่อในเหตุผล คือเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกเป็นคุณแก่มนุษย์ทั้งนั้น แต่ที่จะกลับเป็นโทษ ก็เพราะมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องในทางที่ผิด หรือใช้ไม่เป็นจึงให้โทษ เช่นมีดขวาน เขามีไว้สำหรับทำงาน เช่นถากไม้ผ่าฟืน หรือทำเครื่องทัพพสัมภาระแห่งบ้านเรือนเรือโรง ถ้าใช้อย่างนั้น ก็เป็นคุณ ถ้าโกรธ เอาไปใช้ฟันกันประหารกัน มันก็ให้โทษ นี่แสดงให้เห็นว่า สิ่งเหล่านั้นมันอยู่เฉยๆ มันเป็นคุณเป็นโทษเพราะคน คนจะใช้ให้เป็นคุณ ก็เพราะมีใจบริสุทธิ์ รู้จักประโยชน์ของสิ่งนั้น ที่ใช้ให้เป็นโทษ

ก็เพราะมีใจไม่บริสุทธิ์ เช่นโกรธบ้าง โลภบ้าง เขาใจผิดเห็นเป็นสนุกไปบ้าง แล้วก็ใช้สิ่งนั้น ๆ ทำตามอำนาจกิเลส คือความโลภ ความโกรธ ความหลง เมื่อเรามาเข้าใจสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่า ล้วนเป็นคุณ แต่กลับเป็นโทษไป เพราะคนเข้าไปเกี่ยวข้องในทางที่ผิด เมื่อเชื่อดังนี้แล้ว ก็จะรู้จักระมัดระวังทุกสิ่งทุกอย่างที่มีในโลก ไม่ไปลงโทษว่ามันเป็นฝ่ายเสีย ๆ อย่างเดียว ที่มันเป็นคุณก็มี เมื่อพบปะสิ่งใด ก็จะต้องพิจารณาให้เห็นคุณประโยชน์และโทษของมัน เมื่อรู้ทั้งคุณประโยชน์ทั้งโทษแล้ว ความเข้าไปเกี่ยวข้องของเราก็จะเป็นไปเพื่อความเจริญ ไม่เป็นไปเพื่อความเสื่อม

ความเชื่อเป็นสิ่งสำคัญที่จูงเราให้ไปในทางผิดหรือทางถูกได้ ถ้าสิ่งที่เราเชื่อหรือบุคคลที่เราเชื่อนั้น เป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายถูก ก็นำให้เราไปในทางถูก ถ้าเป็นฝ่ายไม่ดีเป็นฝ่ายผิด ก็นำให้เราไปไม่ดีไปผิด เพราะฉะนั้นความเชื่อ จึงเป็นสิ่งที่ต้องระมัดระวังในทางพระศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสอนว่า ศรัทธาเป็นสำคัญ เช่น

เป็นกำลัง คือเป็นกำลังต่อสู้ความไม่เชื่อหรือความเชื่อในทางที่ผิด เป็นใหญ่ คือเป็นใหญ่เหนือความเชื่อที่ไร้เหตุผล เป็นเหตุทำให้กล้าหาญ เพราะเมื่อเชื่อในทางที่ถูกแล้ว ก็กล้าหาญที่จะทำจริงจังให้บังเกิดผลเป็นแก่นสารแห่งชีวิต ก็เพราะว่า เมื่อมีศรัทธาความเชื่อในทางที่ถูกแล้ว ก็จะทำการทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน สร้างความรักความเคารพนับถือให้เกิดขึ้นแก่ตน ศรัทธาให้บังเกิดผลดังนี้ คือเป็นกำลังต่อต้านต่อสู้ เป็นใหญ่เหนือความไม่เชื่อหรือความเชื่อไร้เหตุผล เป็นสาระ เป็นธรรมทำความกล้าหาญให้เกิดขึ้น ก็ต้องเป็นศรัทธาที่ดี คือเชื่อในทางที่ถูก คือเชื่อมีเหตุผล เชื่อสิ่งที่ควรเชื่อหรือเชื่อบุคคลที่ควรเชื่อ สิ่งที่ควรเชื่อนั้น ในทางพระพุทธศาสนาสอนให้เชื่อกรรม คือการกระทำทั้งที่เป็นส่วนอดีต ทั้งที่เป็นส่วนปัจจุบัน ทั้งที่เป็นส่วนอนาคต กรรมคือการกระทำนั้นจำแนกเป็น ๒ โดยมูล คือถ้าการทำนั้นมีความโลภ ความโกรธ ความหลงเป็นมูล ก็เป็นกรรมที่ชั่ว ก่อให้เกิดความทุกข์ยากเดือดร้อนเสียหายแก่ตนแก่ผู้อื่น ถ้า

กรรมนั้นมีความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลงเป็นมูล คือมีเมตตากรุณา ความเผื่อแผ่บริจาค ความคิดรอบคอบว่าไม่เป็นทางเสียหายแก่ใคร ๆ ทำแล้วจะเป็นทางเจริญ นี้เป็นกรรมที่ดี นำประโยชน์เกื้อกูลและความสุขมาให้แก่ผู้ทำ เมื่อเชื่อดังนี้แล้ว ก็จะระมัดระวังการกระทำของตน ไม่ให้เป็นไปตามอำนาจกิเลส คือ โลภ โกรธ หลง

เมื่อกรรมไม่ปรากฏให้เล็งเห็นในปัจจุบัน แต่มีผลดี คือความสุขความเจริญเกิดขึ้นก็ดี หรือมีผลที่ไม่ดี คือ ความทุกข์ยากเดือดร้อนเกิดขึ้นก็ดี ตามธรรมดาคนเรา ไม่ชอบทุกข์ยากเดือดร้อน ชอบความสุขความเจริญ เมื่อทุกข์ยากเดือดร้อนหรือความเสื่อมมาถึงตัว ก็ไม่พอใจ ความไม่พอใจนั้นเป็นธรรมดาที่จะต้องมี แต่การที่จะพ้นไปจากผลที่ไม่พึงพอใจนั้น จำจะต้องค้นหาเหตุ เมื่อค้นหาเหตุก็จะต้องรู้ว่า ผลในโลกนี้มี ๒ อย่าง คือผลที่พอใจ ได้แก่ความสุขความเจริญ ผลที่ไม่พอใจได้แก่ความทุกข์ความเสื่อม ผลทั้ง ๒ นี้ต้องมีเหตุต่างกัน เมื่อเชื่อดังนี้แล้ว ประสพความเจริญก็จะรู้ว่า ที่เราเจริญอยู่ในบัดนี้ เป็นผล

แห่งกรรมดีที่เราทำ เมื่อประสพความเสื่อมก็เชื่อทันทีว่า ความเสื่อมนี้เป็นผลแห่งกรรมไม่ดีที่เราทำไว้ แม้เราจะไม่เห็น เพราะเป็นเรื่องเก่าข้ามชาติข้ามภพ ก็สันนิษฐานแน่ชัดว่า เหตุกับผลย่อมตรงกัน เชื่อดังนี้แล้ว เมื่อประสพความเจริญก็จะทำกรรมอันดี อันเป็นเหตุแห่งความเจริญโดยตรงนั้นสืบต่ออยู่เรื่อย ๆ ความเจริญนั้นก็จะเป็นไปไม่ขาดสาย เมื่อประสพความเสื่อมก็จะระมัดระวังกรรม อันเป็นเหตุแห่งความเสื่อมในบัดนี้ไม่ให้มีขึ้น เพราะไปทำซ้ำเข้าอีกแต่กลับทำกรรมที่ดียิ่งขึ้นไป เพื่อแก้กัน เมื่อเป็นเช่นนี้ หากจะต้องเสวยผลคือความเสื่อมความทุกข์บ้าง ก็เพียงชั่วกำลังของเหตุแห่งความเสื่อมความทุกข์นั้นยังมี เมื่อสิ้นเหตุแล้วความเสื่อมความทุกข์นั้นก็ขาดสาย เหตุดีที่ทำในบัจจุบันก็จะเข้าให้ผลต่อในทันที คนเรามีความรู้สึกผิดชอบไม่สม่ำเสมอ คือบางคราวก็หลงลืมเผลอตัวทำผิดไปบ้าง ก็ได้รับผลเป็นทุกข์เป็นเสื่อม เมื่อรู้สำนึกตัวว่าทำผิด กลับทำดีแก้ทำถูกแก้ เมื่อสิ้นเหตุแห่งความเสื่อมแล้ว ก็กลับเจริญต่อไปอีก เพราะฉะนั้น คนในโลกที่ปรากฏ

แก่สายตาและความรู้สึกของเรา จึงมีเจริญบ้างเสื่อมบ้างในตัวคน ๆ เดียวมีทั้งเจริญทั้งเสื่อมให้เราเห็น ไม่ได้เจริญยั่งยืนตั้งแต่เกิดจนตาย และไม่ได้เสื่อมตั้งแต่เกิดจนตาย มีเจริญบ้างเสื่อมบ้างสับสนกัน ข้อนี้ก็เป็นไปตามธรรมดาธรรมชาติแห่งจิตต์ใจของคน ที่รู้จักเผลอลืมตัวปล่อยให้ประพฤติตามอำนาจกิเลส ก็สร้างเหตุแห่งความเสื่อม เมื่อประสพความเสื่อมเข้าแล้ว รู้สำนึกตัว ก็ระมัดระวังไม่ทำเหตุแห่งความเสื่อมนั้น กลับทำเหตุแห่งความเจริญ เมื่อสิ้นเหตุแห่งความเสื่อมแล้ว ก็กลับเจริญอีก สับเปลี่ยนกันไป ท่านว่าความสุขความเจริญนั้น เป็นเหตุให้มนุษย์ประมาทมัวเมาลืมตัว เช่นคนที่เจริญด้วยอำนาจยศศักดิ์ ก็มักจะเมาอำนาจ ทำอะไรตามอำนาจ เมื่อเป็นเช่นนี้การที่ทำนั้น ก็เป็นอยุตติธรรม อยุตติธรรมนั่นแหละเป็นทางเสื่อมของตน เช่น เสื่อมความรักความเคารพนับถือ ถ้ายิ่งใช้ความอยุตติธรรมมากขึ้น ตนก็ยิ่งเสื่อมมากขึ้น เพราะฉะนั้น ความเจริญนั่นแหละเป็นเหตุให้มนุษย์ประมาทลืมตัว ความเสื่อมนั้นสิ กลับเป็นเครื่องเตือนใจให้สำนึกตัวไม่

ประมาท เพราะฉะนั้น ในโลกจึงจำเป็นต้องมีทั้งเสื่อมทั้งเจริญไว้เป็นคู่กัน เป็นเครื่องสอบสวนเหตุของมันให้รู้ว่าเจริญก็เพราะสร้างเหตุแห่งความเจริญ เสื่อมก็เพราะก่อเหตุแห่งความเสื่อม เมื่อมีศรัทธาเชื่อความเจริญความเสื่อมว่ามาแต่เหตุดังนี้แล้ว แม้ประสพความเจริญรุ่งเรืองอย่างไร ก็จะไม่หลงมัวเมาเพลิดเพลิน ดูถูกดูหมิ่นคนอื่นหรือใช้อำนาจยศศักดิ์ในทางที่ผิด จะระมัดระวังตัว สร้างเหตุแห่งความเจริญนั้นให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็จะสามารถรักษาผลอันดีที่ตนปรารถนาไว้ได้ เมื่อประสพความเสื่อมก็ไม่เศร้าโศกเสียใจ รู้ว่าเป็นผลแห่งกรรมที่ตนทำมา ยอมรับผลเสื่อมโดยความชื่นตาชื่นใจ ทำใจเป็นนักกีฬาว่าเราทำเหตุแห่งความเสื่อมเราก็ต้องแพ้ คือประสพผลที่ไม่พึงใจ เมื่อเราทำเหตุแห่งความเจริญเราก็ต้องชนะ คือได้ประสพผลที่พึงใจ เมื่อเรารู้จักแพ้รู้จักชนะ เราก็วางใจเป็นกลาง ๆ คือรู้ว่านี่เป็นผลของเหตุไม่ดีก็ตามเรื่องมันรู้จักปล่อยรู้จักวางดังนี้แล้ว แก้ไขเหตุอยู่เสมอ ผลคือความเจริญก็เกิดขึ้นใจก็สบาย หากว่าจะเผลอตัวไปทำอะไร

ที่ผิดเข้า ก็สำนึกรู้ตัวและเป็นเหตุให้สังวรระวังต่อไป นี่กรรมคือการกระทำ วิบาก คือผลของกรรมคือการกระทำ เป็นสิ่งที่ควรเชื่อว่า ตัวของเรานี่เองเป็นผู้สร้างกรรม และเป็นผู้รับวิบากของกรรม ไม่ใช่คนอื่นมาก่อให้เรา หากคนอื่นมาก่อให้เรา เช่นทำชั่วก่อทุกข์ให้แก่เรา เขาก็จะต้องได้รับผลแห่งกรรมชั่วของเขาด้วย ถ้าหากเราไม่จองเวร เราก็ไม่มีเรื่องยุ่งยาก กรรมและวิบากทั้ง ๒ ประการนี้ มีปรากฏในผู้ใด เช่นเกิดมามีความเจริญรุ่งเรือง หรือเกิดมามีความเสื่อมคือมีทุกข์มากกว่ามีสุข ก็ต้องหยั่งเห็นว่าผู้นั้นมีกรรมเป็นของตน ๆ คือความเจริญหรือความเสื่อมนั้น แสดงให้เห็นพร้อมทั้งกรรมทั้งวิบาก และทั้งผู้ทำกรรมผู้เสวยวิบาก เช่นเรากำลังเจริญอยู่ ความเจริญนั้นเองแสดงให้เห็นกรรมดีที่เราทำ เราเป็นผู้ทำเป็นผู้เสวยเราเจริญเราประณีตเป็นที่รัก เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนให้เชื่อกัมมัสสกตา คือความที่ตัวเองและคนอื่นมีกรรมเป็นของตน กัมมัสสกตานั้น แสดงชัดทั้งผู้ทำ ผู้เสวยผลของกรรม และกรรมกับวิบากปรากฏพร้อมกันในตัวผู้ทำ

และผู้เสวยนั้นทีเดียว เราไม่ต้องไปดูอื่น ดูตัวของเราในปัจจุบันนี้ ที่ไม่เหมือนคนอื่นในทางที่พอใจหรือไม่พอใจนั้น แสดงกัมมัสสกตา คือความที่เรามีกรรมเป็นของตนให้เห็นชัด กรรม วิบาก และความที่เรามีกรรมเป็นของตน เป็นสิ่งที่ควรเชื่อ เมื่อเชื่อทั้ง ๓ ประการนี้แล้ว เป็นเหตุให้เราระมัดระวังตัว ไม่ทำกรรมที่เป็นบาปอกุศล ให้ทำแต่กรรมที่เป็นบุญเป็นกุศล เมื่อประสพผลที่เสื่อมก็ไม่เศร้าโศกเสียใจ เพราะรู้ว่าเป็นวิบากของกรรมที่เคยทำมา เป็นเหตุให้ระมัดระวังไม่ทำกรรมชั่วอีก เมื่อประสพวิบุลผล คือสุขสมบัติบริบูรณ์ ก็ไม่ลืมตัวหลงไหลเข้าใจผิดว่า เราวิเศษกว่ามนุษย์ทั้งหลาย แท้ที่จริงก็คือว่าเป็นวิบากของกรรมที่เราทำนั่นเอง และถ้าคนอื่นเขาทำกรรมดีอย่างเรา เขาก็ได้ผลวิเศษอย่างเราเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ปรีชาสามารถที่รู้จักกรรมวิบากของกรรม และความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนนั่นแหละเป็นเหตุให้มนุษย์วิเศษกว่ากัน นี่คือสิ่งที่ควรเชื่อ

บุคคลที่ควรเชื่อก็มี บุคคลเช่นไรควรเชื่อ ถ้าทุก ๆ คนเป็นผู้ที่เราควรเชื่อทั้งหมดแล้ว เราก็ปลอดภัย แต่ในโลกนี้มีคนอยู่ ๒ จำพวก คือพาลและบัณฑิต คนพาลนั้นคือคนโง่ คือไม่รู้จักเหตุและผล ไม่รู้จักทางเจริญทางเสื่อม จึงเป็นผู้โง่ ไม่สามารถจะทำตัวให้เจริญได้ ส่วนบัณฑิตแปลว่าผู้ฉลาดหรือผู้ใช้ปัญญา ผู้ใช้ปัญญานั้นหมายความว่า ใช้ปัญญาสอดส่องเหตุผล คือทางเจริญทางเสื่อม รู้ว่าเป็นทางเจริญจึงทำ รู้ว่าเป็นทางเสื่อมไม่ทำ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว พาล คนโง่ไม่รู้จักเหตุผล เป็นผู้ไม่ควรเชื่อ บัณฑิตคือผู้ฉลาดใช้ปัญญา จึงเป็นผู้ควรเชื่อ เมื่อเป็นเช่นนี้ เราก็ต้องเลือกเชื่อคนที่เป็นบัณฑิตหรือเป็นผู้ฉลาดเหนือกว่าเรา เช่นเชื่อมารดาบิดาครูบาอาจารย์ เราเชื่อบิดามารดาก็เพราะท่านฉลาดกว่าเรา สามารถเลี้ยงเราให้เจริญเติบโต สามารถแนะนำสั่งสอนเรา แต่สิ่งที่เป็นเครื่องค้ำประกันความเชื่อของเราในมารดาบิดานั้น ก็คือเมตตากรุณาของท่านจะอย่างไรก็ตาม ขึ้นชื่อว่ามารดาบิดานั้น ย่อมมีความรักปรารถนาดีต่อบุตร

อยากให้เจริญ จะแนะนำสั่งสอนชักจูงอย่างไร ก็เพื่อความเจริญ เราจึงเชื่อได้ว่า จะไม่นำเราไปในทางเสื่อม ครูบาอาจารย์ก็เป็นเช่นเดียวกัน ที่ได้รับยกย่องแต่งตั้งให้เป็นครูบาอาจารย์ ก็เพราะมีลักษณะของบัณฑิต เช่นรู้ทางเสื่อมทางเจริญ รู้ศิลปวิทยารู้จักโลกมาแล้ว จึงยกให้เป็นครูบาอาจารย์แนะนำสั่งสอน ถ้าเชื่อครูบาอาจารย์แล้ว ก็มีทางที่จะเจริญด้วยความรู้ความฉลาด ความประพฤติดี การเชื่อต้องมีเหตุผลดังนี้ แม้บุคคลที่ควรเชื่อก็ต้องเป็นผู้ที่มีเหตุผลในตัว คือรู้จักเหตุผลหรือมีปัญญา ครูบาอาจารย์ที่ดีนั้น เราก็พิจารณาได้ด้วยปัญญาของเราเอง คือดูความประพฤติของท่านที่ท่านแนะนำสั่งสอนเราให้เว้นชั่วประพฤติชอบ แล้วท่านก็ประพฤติตามที่ท่านสอนเราเหมือนกัน ครูบาอาจารย์เช่นนี้เป็นผู้ควรเชื่อ ถ้าท่านสอนเราให้เว้นชั่วประพฤติชอบ แต่ท่านกลับประพฤติชั่วเสียเองเช่นนี้ ไม่ใช่ลักษณะของครูบาอาจารย์ที่ดี เช่นสอนไม่ให้ลูกศิษย์ขี้ลักขี้ขะโมย ขี้โกง ขี้ปด ขี้เมา ขี้เกียจ แต่ท่านเป็นคนขี้ลักขี้ขโมย ขี้โกง ขี้ปด ขี้เมา ขี้เกียจเสีย

เอง ก็ไม่ใช่ครูบาอาจารย์ที่ดี ไม่น่ารัก ไม่น่าเคารพนับถือ คนที่เป็นศิษย์ก็ต้องรู้จักเลือกเชื่อครูบาอาจารย์เหมือนกัน ครูอาจารย์บางคนมีแต่ความรู้ ไม่มีความประพฤติดีให้สมกับความรู้ เช่นนี้ ไม่ใช่ครูบาอาจารย์ที่ดี แต่ถ้าเราหาครูบาอาจารย์ที่มีความประพฤติดีไม่ได้ เพียงแต่มีความรู้ดี เราก็ถือเอาแต่เพียงความรู้ อย่าไปถือเอาความประ-พฤติที่ไม่ดีมาไว้ในตัวเรา คนที่ฉลาด ต้องรู้จักเลือกเชื่อ เลือกถือเอา ไม่ใช่เชื่อถือเอาทั้งหมด

เพราะฉะนั้น ศรัทธาความเชื่อ จึงต้องประกอบด้วยปัญญา ไม่ใช่เชื่องมงายอย่างที่เขาเรียกกันว่าหลงเชื่อ หรือเชื่อตามไปโดยไม่ใช้ปัญญาสอบสวน ในทางพระ-ศาสนามีศรัทธาที่ไหนก็ต้องมีปัญญาที่นั่น คือในหมวดธรรมใดมีศรัทธา ในหมวดธรรมนั้นต้องมีปัญญากำกับด้วย เพื่อควบคุมกัน ปัญญาควบคุมศรัทธา ให้เชื่อในทางที่มีเหตุผล หรือเชื่อบุคคลที่ควรเชื่อ ไม่ใช่หลงเชื่อหรือเชื่องมงาย ผู้ที่มีปัญญาก็ต้องมีศรัทธา คือไม่เชื่อตนเองจนดูถูกคนอื่นเสียหมดว่าใช้การไม่ได้ ศรัทธากับปัญญา

จึงเป็นเครื่องถ่วงกันให้เป็นไปพอดี ปัญญาเป็นเครื่องถ่วงศรัทธามิให้ออกนอกขอบเขตต์คือเหตุผล ศรัทธาเป็นเครื่องถ่วงปัญญาให้รู้จักฟังเหตุผลของคนอื่น ไม่เชื่อตัวเองเกินไป ผู้ที่เจริญด้วยศรัทธาดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นผู้เจริญในกิจการอันเป็นทางแห่งความสุขความเจริญ ที่ว่าบัณฑิตเป็นผู้ที่ควรเชื่อ พาลไม่ควรเชื่อนั้น ก็เพราะบัณฑิตชักนำในทางเจริญ ส่วนพาลชักนำในทางเสื่อม เชื่อบัณฑิตก็พาให้เจริญ เชื่อพาลก็พาให้เสื่อม บัณฑิตมีหลายชั้น ในพระพุทธศาสนานี้ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจัดว่าเป็นยอดของบัณฑิต คือทรงรอบรู้เหตุผล เหตุแห่งความเสื่อมความเจริญทุกอย่างทุกประการ ทั้งในคดีโลกคดีธรรม เพราะฉะนั้น ท่านจึงยกตถาคตโพธิสัทธา คือเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นข้อสำคัญ เพราะถ้าเชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็ไม่มีทางผิด เพราะพระพุทธเจ้ามีจิตต์ใจบริสุทธิ์ไม่มีกิเลส ทำอะไรสอนอะไร ก็สอนด้วยอัธยาศัยอันบริสุทธิ์ มุ่งให้ผู้ฟังคำสอนและปฏิบัติตามคำ

สอนของท่านบรรลุประโยชน์สุขโดยควรแก่ฐานะและความสามารถของตน เพราะฉะนั้นการเชื่อพระพุทธเจ้าหรือเชื่อพระปัญญาพระพุทธเจ้า จึงเป็นเครื่องค้ำประกันว่า ไม่มีทางผิดไม่มีทางเสื่อม มีแต่ทางเจริญ เช่นทรงสอนให้เชื่อกรรมเชื่อผลของกรรม เชื่อความที่ตนมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เมื่อเชื่อดังนี้แล้ว ทุกคนจะไม่ทำผิดทำเสียจะทำแต่ในทางที่ถูกที่ชอบ จะมีความระมัดระวังตัว เพราะฉะนั้น ความเจริญศรัทธาจึงเป็นเหตุแห่งความเจริญทั้งคดีโลกและคดีธรรม คือเจริญความประพฤติเจริญความรู้เจริญชื่อเสียงเกียรติคุณ เจริญสุขสมบัติ ศรัทธานั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็เป็นเหตุให้บุคคลผู้ศรัทธาดำรงตนอยู่ในศีลอันเป็นคุณสมบัติของสัตบุรุษ

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงศีลวุฒิ ความเจริญศีลเป็นขั้นที่ ๒ ศีลนั้นถ้าพูดถึงคุณธรรมภายในจิตใจแล้วก็ได้แก่อัธยาศัยน้ำใจที่บริสุทธิ์ยุติธรรมเคารพต่อสิ่งอันเป็นที่รักที่พอใจของคนอื่น เช่นชีวิตร่างกายทรัพย์สมบัติ คู่ครอง ความซื่อตรงสุจริตต่อกันและความทำถูกทำชอบ

ที่เป็นเหตุให้โลกอยู่เย็นเป็นสุข เมื่อเคารพต่อสิ่งที่รักใคร่พอใจของกันและกัน หรือเคารพต่อความบริสุทธิ์แล้ว การจะทำอะไรก็ระมัดระวังเว้นการกระทำที่จะเป็นเหตุเบียดเบียฬก่อทุกข์แก่กันและกัน เช่น ทำร้ายกัน ฆ่ากัน เป็นต้น เพราะฉะนั้นผู้มีศรัทธาจึงต้องมีศีล ถ้าไม่มีศีล ไม่เชื่อว่าผู้ศรัทธา เพราะศีลนั้นเป็นกรรมอันบริสุทธิ์ คือผู้มีศีลต้องตั้งใจงดเว้นจากการฆ่าการลัก การประพฤติผิดในสิ่งที่รักใคร่ การพูดปด การเสพสุราเมรัยอันเป็นกรรมเศร้าหมองแสดงน้ำใจเศร้าหมองด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง เมื่อเจริญด้วยศีลแล้วกายกรรมวจีกรรมก็บริสุทธิ์ ไม่ก่อโทษก่อทุกข์ ให้เกิดขึ้นแก่ใคร ๆ ตนเองก็ปลอดเวรปลอดภัย ความเจริญศีลมีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นย่อมอยู่เย็นเป็นสุข ปลอดภัยทั้งภายในภายนอก และเป็นที่รักที่เคารพนับถือของผู้อื่น ท่านแสดงอานิสงส์ของศีลว่า ตัวเองย่อมติเตียนตัวเองไม่ได้ ท่านผู้รู้พิจารณาแล้วย่อมยกย่องสรรเสริญชื่อเสียงอันดีของผู้มีศีลนั้นย่อมเฟื่องฟุ้งไป ผู้มีศีลย่อมเป็นที่รักเป็นที่เชื่อถือไว้ใจของชนทั้งหลาย ไม่ต้องดูอื่น

ไกลดูผู้ที่มาบวชเรียนในพระพุทธศาสนาหรือผู้มีศรัทธาเป็นอุบาสกอุบาสิกาเข้าวัดรักษาศีล จะไปในที่ไหนในบ้านใคร ในห้องใคร เขาก็เชื่อไม่หวาดระแวงว่าจะเป็นโจรผู้ร้าย นั่นก็เพราะศีลคุ้มครองผู้มีศีลนั้น เมื่อแตกดับทำลายขันธ์แล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ศีลมีคุณมีอานิสงส์ดังนี้ ความเจริญด้วยศีล จึงเป็นความเจริญแห่งวิบุลผล คือความสุขความเจริญต่าง ๆ ที่ทุกคนปรารถนา

บุคคลจะมีศรัทธาในทางที่ถูกที่ชอบ จะรักษาศีลให้เป็นไปโดยชอบ ก็เพราะมีปัญญาคือหยั่งทราบเหตุผลว่า ศรัทธาและศีลนั้น เป็นคุณธรรมที่เป็นเหตุแห่งความเจริญ เพราะฉะนั้น ความเจริญปัญญาจึงเป็นสิ่งที่ต้องการเป็นประการที่ ๓ ปัญญานั้นแปลว่าความรู้ทั่ว คือรู้จริงทั้งเหตุทั้งผล ไม่ใช่รู้เพียงด้านเดียว เช่นเมื่อประสบความเสื่อม ก็รู้จักเหตุแห่งความเสื่อมนั้นด้วย เมื่อประสบความเจริญ ก็หยั่งเห็นเหตุแห่งความเจริญนั้นด้วย เพราะฉะนั้น คำว่าปัญญาจึงแปลว่ารู้ทั่ว คือทั่วถึงทั้งเหตุทั้งผล ปัญญานี้มีคุณมาก มนุษย์ทุกคนที่รักษาตนให้ปลอดพ้น

จากทุกข์ภัยมาได้ก็เพราะอาศัยปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน ถ้าโง่แล้วเอาตัวไม่รอดสักคนเดียว เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นที่ต้องการปรารถนาของทุกคน ไม่มีใครชอบโง่แต่ชอบฉลาดทุกคน แม้ผู้ต้องการจะพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ ก็ต้องอาศัยปัญญาเหมือนกัน เพราะฉะนั้นปัญญาจึงมี ๒ คือ โลกิยปัญญา ได้แก่ปัญญาที่หยั่งเห็นกรรมวิบากของกรรม ซึ่งเป็นทางให้ประกอบกรรมที่ดี นำตนให้บรรลุความสุขความเจริญ เว้นการที่ชั่วเสีย เป็นเครื่องป้องกันตนไม่ให้ประสพความทุกข์ความเสื่อม แต่แม้จะได้ประสพวิบุลผลในโลกสักเท่าไร ร่างกายและชีวิตนี้มีความแก่ความเจ็บความตายเป็นประจำ ก็คงไม่ได้เสวยผลไปนานเพียงสิ้นชีวิตสิ้นอายุก็เลิกกัน และถ้ายังมีกรรมก็จะต้องมีวิบากอีก คือเกิดอีก เป็นเรื่องน่าเบื่อหน่าย ผู้มาเบื่อหน่ายในกรรมวิบากที่ให้ผลไม่สิ้นสุด เพราะมีกิเลสเป็นเครื่องเชื่อมโยงเช่นนี้แล้ว ปรารถนาจะพ้นไปจากกรรมและวิบากอันไม่พึงปรารถนานั้นก็ต้องพยายามตัดกิเลส คือต้องใช้ปัญญาขั้นสูงที่หยั่งเห็นกิเลสว่า เป็นตัวการสำคัญทำให้ที่

วัฏฏสงสารไม่ขาดสาย เพราะฉะนั้น ปัญญาที่เป็นขั้นสูงจึงต้องกำหนดรู้ทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ความดับทุกข์ และทางให้ถึงความดับทุกข์ได้แก่ปัญญาที่หยั่งเห็นอริยสัจจ์ ๔ เมื่อรู้จักตัวทุกข์แล้ว เบื่อหน่ายในทุกข์ ค้นคว้าให้พบเหตุแห่งทุกข์แล้ว ไม่สร้างเหตุแห่งทุกข์ หรือตัดเหตุแห่งทุกข์เสียทุกข์ก็ดับ เมื่อได้ปัญญาดังนี้แล้ว แม้ประสพทุกข์ยากเดือดร้อนในปัจจุบัน ก็จะวางใจให้เป็นปกติด้วยความรู้เท่าว่า เมื่อทุกข์เกิดขึ้นแล้ว เราจะเสียใจร้องไห้เศร้าโศกทุกข์ก็ไม่หมดไป เพราะเราไม่ได้ตัดเหตุเพราะฉะนั้น เราจะต้องทำใจให้เป็นปกติด้วยความรู้เท่าว่า ถ้าเราจะยิ้มหัวเราะเยาะทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นได้ นั่นย่อมเป็นความเข้มแข็งแห่งจิตต์ใจที่มีความรู้สูง เมื่อทำจิตต์ใจให้ทนได้ต่อทุกข์ด้วยความรู้ว่า มีเหตุ ผลก็ต้องมี เมื่อสิ้นเหตุ ผลก็ต้องดับดังนี้แล้ว แม้ทุกข์จะเกิดขึ้นสักเท่าไร ๆ ก็อาศัยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา และทำจิตต์ใจให้สงบได้ด้วยความรู้เท่าด้วยความฉลาดรู้ การปล่อยให้ใจถูกทุกข์ครอบงำและโวยวายยุ่งนั้นไม่ใช่ทางของผู้ฉลาด ผู้ฉลาดมีปัญญาต้องมี

ความอดทน และรู้จักทำใจให้แช่มชื่นแจ่มใส กันใจให้ออกจากทุกข์นั้นเสีย ปัญญาเช่นนี้แลเป็นปัญญาที่สูงสุดในพระพุทธศาสนา แม้จะมีความเสื่อมทั้งหลายทั้งปวงมาถึงตัว หรือมีความเจ็บไข้ได้ป่วยครอบงำกายก็ปล่อยให้เป็นเรื่องของเหตุผล คือเรื่องของทุกข์ไม่ใช่เรื่องของเรา เราไม่ต้องการทุกข์ เราก็กันใจออกเสียจากทุกข์ ด้วยปัญญาที่พิจารณารู้เท่า คือบอกว่า ถึงจะไปดิ้นรนเดือดร้อนอย่างไร ๆ ถ้าเหตุยังไม่หมด ผลก็ยังต้องมี เราจะวุ่นวายไปเท่าไรมันก็ยิ่งเพิ่มทุกข์ ทุกเราไม่ชอบ เราก็ต้องปล่อยวางมันเสีย ตามเรื่องของมัน เมื่อตัดใจได้ดังนี้แล้ว ทุกข์ที่มีอยู่ก็คงเป็นเรื่องของทุกข์ เราไม่เข้าไปเสวย ทุกข์ก็ครอบงำเราไม่ได้ ปัญญาขั้นนี้เป็นปัญญาขั้นสำคัญในทางศาสนา

ความเจริญด้วยศรัทธา ความเจริญด้วยศีล ความเจริญด้วยปัญญา ทั้ง ๓ ประการนี้ มีในผู้ใด ผู้นั้นจะเห็นสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลก เป็นบทเรียนให้ตนมีความรู้ความฉลาดไปทั้งหมด สิ่งใด ๆ ในโลกทั้งด้านเจริญและ

ด้านเสื่อม ที่จะมาทรมานใจตน ทำให้ตนหลงวุ่นวาย ดีใจตื่นเต้นหรือเศร้าโศกสลดใจจะไม่มี มีแต่ความรู้สึกเท่าทันในเหตุนั้น ๆ แล้วปฏิบัติให้สมควรแก่ความเจริญและความเสื่อมที่เกิดขึ้นตามวิสัยของบัณฑิต

เพราะฉะนั้น ผู้ปรารถนาความเจริญ จึงควรสร้างเหตุแห่งความเจริญ คือ ศรัทธา ศีล ปัญญาให้เกิดขึ้นในตน ตามเหตุผลดังบรรยายมาฉะนี้

พิมพ์ที่ บริษัท ประชาชน จำกัด (แผนกพิมพ์) ๓๕ ซอยพิพัฒน์ สีลม พระนคร
นายทรงเกียรติ์ เมณฑกา ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๗